

DOI:10.26104/NNTIK.2022.59.62.067

Кочорова Г.О., Турдубаева А.

АДАМДАРДАГЫ ТЕРС САПАТ, МҮНӨЗДӨРДҮН АНТРОПОКВАЛИФИКАТИВДИК
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР АРКЫЛУУ БЕРИЛИШИНДЕГИ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Кочорова Г.О., Турдубаева А.

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА В ЛЮДЯХ, ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕДАЧИ
ХАРАКТЕРА ЧЕРЕЗ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКУЮ ФРАЗЕОЛОГИЮ

G. Kochorova, A. Turdubaeva

NEGATIVE QUALITIES IN PEOPLE, FEATURES OF THE TRANSFER OF CHARACTERS
THROUGH ANTHROPOCENTRIC PHRASEOLOGY

УДК: 8138

Бул макалада адамдардагы терс сапат, мүнөздөрдүн антропоквалификативдик фразеологизмдер аркылуу берилишиндеги өзгөчөлүктөр изилденген. Адамдын терс мүнөз, сапаттары сыпатталып, азыркы кыргыз тилиндеги ушул касиеттерди туюндурган фразеологизмдер ар кандай тексттерден алынып семантика-стилистикалык функцияларына талдоо жүргүзүлдү. Контексте ылайык алардын ар бирине стилистика-семантикалык, стилистика-функционалдык талдоолорду жүргүзүү учурунда тематикалык топтордон турган фразеологизмдер өз ыгына ылайык автордун же каармандын кебинде тигил же бул адамдын сапатын көрсөтүү, мүнөзүн аныктоо, туюнтуу үчүн тилдик даяр материал катары кеңири колдонулду. Кыргыз адабий тилинин корунда адамзаттагы терс мүнөз, сапаттарды көрсөтүүчү фразеологиялык айкалыштар оң мүнөз, сапаттарды туюнткан фразеологизмдерге салыштырмалуу көптүгү жана стилистикалык боёктуулугу, стилистикалык баалоочулук касиетинин молдугу менен айырмаланат.

Негизги сөздөр: антропоквалификативдик, оң-терс мүнөз, сапаттары, семантика-стилистикалык функцияларына, аныктоо, туюнтуу.

В данной статье рассматриваются отрицательные качества у людей, особенности передачи черт через антропоцентрическую фразеологию. Описаны отрицательные черты и качества человека, взятые из различных текстов фразеологические выражения, выражающие эти качества в современном кыргызском языке, и проанализированы смысловые и стилистические функции. В контексте стилистико-семантического, стилистико-функционального анализа каждого из них фразеологизмы, состоящие из тематических групп, широко использовались в авторской или персонажной речи как языковой материал для выражения качества, характера, самовыражения человека. В фонде кыргызского литературного языка отрицательный характер человечества, фразеологические сочетания качеств характеризуются положительным характером, обилием и стилистическим богатством по сравнению с фразеологизмом, выражающим качества, обилием стилистического значения.

Ключевые слова: антропоцентризм, положительно-отрицательный персонаж, качества, семантико-стилистические функции, дефиниция, экспрессия.

This article discusses the negative qualities in people, the features of the transfer of traits through anthropocentric phraseology. The negative traits and qualities of a person are described, phraseological expressions are taken from various texts that express these qualities in the modern Kyrgyz language, and semantic and sty-

listic functions are analyzed. In the context of the stylistic-semantic, stylistic-functional analysis of each of them, phraseological units, consisting of thematic groups, were widely used in the author's or character speech as a language material for expressing the quality, character, self-expression of a person. In the fund of the Kyrgyz literary language, the negative nature of humanity, phraseological combinations of qualities are characterized by a positive character, abundance and stylistic richness in comparison with phraseological units expressing qualities, an abundance of stylistic meaning.

Key words: anthropocentrism, positive-negative character, qualities, semantic-stylistic functions, definition, expression.

Адамдагы ар кандай терс мүнөз-сапаттар, чындыгында эле, кеп ишмердүүлүгүнөн, кыймыл-аракеттеринен, акыл-эсинен, кабыл алуусунан, башкаларга жасаган мамилесинен, жүрүм-турумунан байкалат.

Адамзат коомунун ич ара коммуникациясы үчүн тил бирдиктери түрдүү функцияда болот, башкача айтканда, сөз – атоо, сөз айкашы – атап көрсөтүүнү конкреттештирүү, сүйлөм – кабарлоо, билдирүү, туюнтуу, таасир этүү функцияларын аткарат. Ушул сыяктуу эле тилдеги туруктуу айкалыштар да сөз сыяктуу атоо функциясында келүү менен бир түшүнүктү билдирет жана ошону менен бирге сүйлөмгө да маанилеш келгени үчүн фразеологиялык айкалыштар сүйлөмдүн функциясын, тактап айтканда, кабарлоо, таасир этүү милдетин да аткара берет [1, 130-б.].

Бул, бир жагынан, фразеологиялык айкалыштардын эмоционалдык-экспрессивдүүлүк касиетине, экинчи жагынан, кайсы бир деңгээлде макал-ылакаптар сыяктуу дидактикалык маанисинин бардыгына шартталган болот. Мисалы: *как эткен карга, кук эткен кузгун жок, кылдан кыйкым табат*. Бул фразеологиялык айкалыштар кадимки сүйлөм сыяктуу касиеттерге ээ экендигинде эч кандай талаш жок. Демек, фразеологизмдер структуралык табияты боюнча сөз айкашы жана сүйлөм түрүндө боло турганын эске тутуу зарыл.

Кыргыз адабий тилинин корунда адамзаттагы терс мүнөз, сапаттарды көрсөтүүчү фразеологиялык айкалыштар оң мүнөз, сапаттарды туюнткан фразеологизмдерге салыштырмалуу көптүгү жана стилистикалык боёктуулугу, стилистикалык баалоочулук ка-

сиетинин молдугу менен айырмаланат. Ошону менен эле бирге жогоруда көрсөтүлгөн таасир этүү, дидактикалык маанинин күчтүү өнүккөнү да терс сапат, мүнөздөрдү билдирген фразеологизмдердин бөтөнчөлүгү экендиги катары каралышы керек [3, 80-б.]. Ушул жагдайлар аталган терс сапат, мүнөздөрдү билдирген фразеологизмдердин тилдик каражат катары түпкүрүндө камтылган семантика-стилистикалык бөтөнчөлүгү болуп саналат деп эсептөө орундуу.

Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында адамдагы терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер көркөм-эстетикалык негизде кылдат жана чебер колдонулган. Мисалы: *А болбосо, мындан көрөкчө ит агытып капкан салып, куш таптап, аңчылык кылышты же кылдан кыйкым чыгарып коңшу урууну барымталап талаганды оңой көрүшөт, муну ата заманынан боло жүргөн иш деп билишет* [4, 28-б.].

Көрүнүп тургандай, жогорку мисалдардагы фразеологиялык айкаштар образдуу, эмоционалдуу-экспрессивдүү эле сапаттарга ээ болбостон, алардын айрымдары (Мисалы, *кылдан кыйкым чыгарып* деген фразеологизми) ритм жана рифмага да ээ болуп, ары мукам, ары поэтикалуу касиеттерге да ээ.

Теңирберди менен Сарыбайдын диалогунда колдонулган *кылдан кыйкым чыгаруу* деген фразеологизми адамдын кыянатчыл, мерез, ичи тар, ач көз, чыр мүнөзүн, зулум жана кыйкымчыл жан дүйнөсүн көркөм чагылдырган фразеологизм болуп саналат. Ошондуктан бул фразеологизм *уятсыздык, бет тырмарлык, негизсиз бирөөгө кине коюу, жок жерден чыр чыгаруу, зөөкүрдүк, ажаандык, нарксыздык, пастык кылуу* өңдөнгөн стилдик боёктор менен коштолгон.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер адамдын маданиятсыздыгын, наадандык пас сапаттарын да көркөм, элестүү туюндура алгандыгы менен айырмаланат. Мындай фразеологизмдер «Сынган кылыч» романында кылдат колдонулган. Мисалы: *Элдин башы баары бирдей таазим кылышып, колдорун боорлоруна алышып, көздөрүнүн төбөсү менен эптеп карашып турушту. Баягы Шерали. Баягы мокок көз, баягы маңыроо жүз* [4, 95-б.].

Бул – шаардын эстүү, көздүү, бай, тектүү атанган адамдары ордонун жасалгалуу диванханасына жык толуп, Нүзүп аталык Шералини такка отургузар алдындагы бир көрүнүш. Мында *мокок көз* деген фразеологизми аркылуу Шералинин турмуштан артта калган наадан, маданиятсыз, түркөй, акылсыз, мокок, коркок жана жармач жан дүйнөсү кылдат жана көп тараптуу чагылдырылган.

Романдын дагы бир жеринде *түлкүнүн куйругу* деген фразеологизм адамдын терс сапатын туюндурууда абдан таасирдүү колдонулган. Мисалы: *Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрүн Абусатар Калпаны атып тиктеп, жука эрди титиреп:*

- Жашырынбы! Куйтуңдайсың, түлкүнүн куйругу! - деди өзүн токтото албай. - Билем сенин түтүк кагазыңдын ичиндегиңи! [4, 100-б.].

Амир Нусурулла Кокон шаарын камап, басып ала албай, үшү тайып калганда айла-амал жолуна өтүп, Абдусатар Калпаны элчи катары Шерали менен жекеме-жеке сүйлөшкөнү жибергенде элчинин бузукулук бул ишин Нүзүп *түлкүнүн куйругу* деген фразеологизм менен таасын атайт. *Түлкүнүн куйругу* деген фразеологизминде *бузукулук, митайымдык, чагымчылдык, түрдүү айла-амал менен алдоо, азгыруу, жазгыруу, жолдон чыгаруу, жок нерсеге ишендируу* сыяктуу стилдик боёктор коштолуп келгендиктен, аталган фразеологизм көркөм текстте кайталангыс, оригиналдуу образ түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алган.

1. *Маселен, мына ушундай өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илгендердин бири – башкы зоотехник Айтпаев [С.К. газетасы].*

2. *Эл бийлөөчүлөрдүн теги пас, жаңылары деле тектүү баштагылардын жолу менен кетип, бара-бара карапайым калктын кыйналып жашаганын эч эти барга албаган, өз көмөчүнө гана күл тарткан, өз ара чырмалышып бүткөн партиялык-мамлекеттик туюк кастага айланды [С.Ж.].*

3. *Таскактуу, текиреңдүү, жоргокулук...*

«Өрдөктү каалаганча учургула,-»

Дей салды, чоочундүү кыт-кыткүлүп.

Капырай, кайдан-жайдан чыгакалды?

Таяктытыкылдатып жерди сүрүп [А.Т.].

4. *А силер жатып ичерлер, арам тамак, аяк бошотторлор, акылсыз айбандар, аны кантип кармоо жөнүндө эч нерсе айткан жоксуңар [К.Л.].*

5. *Алар кимдер? Бирөөнүн убал-сообунан коркпогон бекер оокатка берилип, мителик менен жакишы жашагысы келген ыйманы жок ырыскесерлер жана баскан изине чөп чыкпаган шылуун, шумтайлар [«Советтик Кыргызстан» газетасы].*

6. *Ар бир үйдүн эшигине бирден кемеге ойдуруп, үй ээси карал болуп тик туруп күтүнүп, көзүнүн агы менен тең айланып, жумшаган жагына бутунун учу менен жүгүрүп, конок алууда [4, 307].*

Бул жерде **кошоматтануу** менен бирге **сыйлоо, урмат кылуу, адептүүлүктү көрсөтүү** маанилери тик туруп, көзүнүн агы менен тең айланып, бутунунун учу менен жүгүрүп фразеологизмдери аркылуу берилген. Мындан сырткары, аталган фразеологизмдерде улуттук колорит да бар [4, 307-б.].

Контекстте автор бири-биринин стилистикалык маанилерин толуктаган, бири-бирине мааниси жакын үч фразеологиялык айкалышты бир өңчөй мүчө катары бир эле сүйлөмдүн чегинде пайдалануу менен айтылуучу ойду курчуткан, элестүүлүктү жана образдуулукту бийик деңгээлге жеткирген.

Көрүнүп тургандай, жогорудагы сүйлөмдөрдөгү

фразеологиялык айкалыштар эмоционалдык-экспрессивдүү эле сапаттарга ээ болбостон, алардын айрымдары ритм жана рифмага да ээ болуп, поэзиянын касиеттери да барлыгы байкалып турат (мисалы, *өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илип*). Биринчи сүйлөмдөгү *өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илген* фразеологизми туура болсо да, болбосо да өз каалаганын жасаган, бюрократтык мамиле жасоого көнгөн адамдын мүнөзүн билдирди. Бул жерде бийликтен пайдалануу менен өз билгенин жасаган адамдын сапаты көрсөтүлдү, ушул эле фразеологиялык айкалыш башкачараак мааниде, тактап айтканда, улууларды укпаган, акыл-кеңештерге назар салбаган жаштардын, ата-эненин кеңешине көңүл бурбай туура эмес иштерди кылган уул-кыздардын адепсиздигин элестүү көрсөткөн учурлар да болот. Мисалы: *Биз ата-эненин асыл сезимдерин өз кезинде туюнбай түйтүндөп, өзүбүздү-өзүбүз билип, өтүгүбүздү төргө илип, өзүбүздү-өзүбүз шорго малыш үчүн ашыгат турбайбызбы, көбүнчө... [4, 404-б.]*

Жогорудагы сүйлөмдөрдүн ичинен экинчи сүйлөмдөгү *өз көмөчүнө күл тартуу* фразеологизмде терс сапатты туюнтуу касиетине ээ, башкача айтканда, түздөн-түз өзүмчүлдүктү, эгоисттикти, мага гана болсун деген адамдарды сыпаттайт, кандай контекстте келбесин ушул гана семантиканы билдирет. Кайсы сүйлөмдүн тутумунда болбосун мындай бир гана маанини туюнткан фразеологиялык айкалыштар моносемкалык фразеологизмдер деп аталат [1, 136-б.]

Адамдын терс сапаттын туюндурган фразеологизм катары *өз көмөчүнө күл тартуу* деген фразеологизми да романда колдонулуп, көркөм образ түзүүгө активдүү катышкан. Бирок бул фразеологизм *өз тоочуна күл тартып* деген вариантта өзгөртүлүп, автордук вариант катары колдонулган. Мисалы:

- Мына ушу тапта өз тоочуна күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли, хан болсун, мейли, бек болсун, майли, караламан болсун, журт безери, эл безери деп бааланат [4, 479-б.]

Өз тоочуна күл тартуу деген фразеологизми ашынган өзүмчүлдүк, ач көздүк, жеке кызыкчылыгын гана ойлоо, кыска ойлуулук, башка бирөөлөрдүн кызыкчылыгын эске албоо өндүү адамдагы терс сапаттарды туюнтуу касиетине ээ. Ошондуктан бул фразеологизмде *ичи тар жан дүйнөнү айгинелеген өзүмчүлдүк, тайкы ойлоо, текебердик, пейли тардык, уятсыздык, бой көтөрүү, башкаларды өзүнө теңсинбөө, ырыс кесирлик* сыяктуу стилдик боёктор камтылган да, контекстте *менде гана болсун* деген адамдардын ички дүйнөсүн ар тараптан көркөм сыпаттай алды. Бул фразеологизмде жогорудагыларга кошумча

бузукулук, шылуундук, шумпайлык маанисин билдирген нюанстар да болгондуктан, мындай мүнөздөгү адамдардын касиеттери өтө образдуу, абдан элестүү туюнтулган.

Аталган фразеологизм кайсы контекстте колдонулбасын, жогоркудай гана маанини билдирет.

Ыр сабындагы *өрдөктү каалагандай учургула* туруктуу айкашы жалганчылыкты сыпаттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул фразеологиялык айкалыш кыргыз адабий тилинин корунда түрдүү лексика-грамматикалык структурада (*өрдөгүн учуруу, беш өрдөгүн учуруу, өрдөгү бар, кырк өрдөгүн учуруу ж.б.*) келе берет жана жалганчы маанисин гана билдирүү менен моносемкалык (бир маанини билдирүү) касиетке ээ болот.

Жатып ичер, аяк бошотор, арам тамак фразеологиялык айкалыштары тикеден-тике арамза, жалкоо маанисин алып жүргөнү менен *арам тамак* туруктуу айкашы жалкоо, арамза семантикасы менен бирге контекстте, экстратилдик факторлорго ылайык башка бирөөнүн эсебинен күн көргөн, жегич-ичкич маанисинде да колдонула берерлиги жогорудагы мисалдан даана байкалып турат. Чынында эле, падышанын желдеттери жалкоо эле эмес, эмгекчилердин эсебинен жана коркутуп-үркүтүү менен пара алып, ошонун эсебинен жашашкандыгы тарыхтан белгилүү.

Биз мисалга алган акыркы сүйлөмдөгү *ырыске-серлер* жана *баскан изине чөп чыкпаган* фразеологиялык айкалыштарынын биринчиси кесирдүү, ырыскыны тепкен, кийинкиси кепте (*отурган жерине чөп чыкпаган* түзүлүшүндө да кездешет) кесирдүү, бузуку, шылуун, шумпай маанисинде реализациялануу менен мындай мүнөздөгү адамдардын касиеттери өтө образдуу, абдан элестүү туюнтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот [2, 70-б.]

Ошентип, адам баласындагы ар түрдүү төмөндөгүдөй терс сапаттарды көрсөтүү, сыпаттоо, мүнөздөө үчүн лексика-семантикалык ар кандай түзүлүштөгү, лексика-стистикалык семантикасы, стилистикалык боёктуулугу бири-биринен айырмаланган фразеологиялык айкалыштар «Сынган кылыч» романында да абдан сарамжалдуу, ыктуу колдонулуп, түрдүү стилистикалык коннотацияларга ээ. Башкача айтканда, адам баласына тиешелүү болгон *кошоматчылык, текеберчилик, кыйкымчылдык, коркоктук, чагымчылык, бузукулук, сараңдык* сыяктуу терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер иштетилген.

Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын ири өкүлү Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романында терс образдуу каармандар бар. Ошолордун образын окурманга жеткирүү максатында башка тил

бирдиктери менен бирдикте терс мүнөз, сапаттарды көрсөткөн фразеологизмдерди абдан кеңири иште-тилген [5, 64-6.].

Автор айрым терс сапатты туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясына өтө назик, байкалбаган нюанс менен тарыхый чындыкты сыйдырууга жетишкен.

Адамдын терс мүнөз, сапаттары сыпатталып, азыркы кыргыз тилиндеги ушул касиеттерди туюндурган фразеологизмдер ар кандай тексттерден алынып семантика-стилистикалык функцияларына талдоо жүргүзүлдү.

Контекстке ылайык алардын ар бирине стилистика-семантикалык, стилистика-функционалдык тал-

доолорду жүргүзүү учурунда тематикалык топтордон турган фразеологизмдер өз ыгына ылайык автордун же каармандын кебинде тигил же бул адамдын сапатын көрсөтүү, мүнөзүн аныктоо, туюнтуу үчүн тилдик даяр материал катары кеңири колдонулган.

Адабияттар:

1. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеология. - Б.: «Кыргызстан», 1998.
2. Сапарбаев А., Өмүралиева С., Эгембердиев Р. Кыргыз тили. - Б.: «Мектеп» 1993.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Б.: «Кыргызстан-Сорос фонду», 1996.
4. Касымбеков Т. «Сынган кылыч» - Б., 1998.
5. HYPERLINK "Пикир%20БатМУ.docx" Рецензия. Жалал-Абад.